

PRILOG POZNAVANJU AGRARNIH ODNOSA U MLETAČKOJ
DALMACIJI

ŠIME PERIČIĆ

Zavod za povijesne znanosti
u Zadru

UDK:949.713:338.431(497.18)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno:1992-06-03

Problem agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji nije dostatno istražen. Ranije se više pisalo o tim odnosima u predmletačko doba, a u novije vrijeme su načeti i oni iz doba mletačkog upravljanja Dalmacijom do Neretve. Da bi ta slika postala što jasnijom autor u ovom radu donosi čitav niz podataka glede promjene agrarnih odnosa na području tz. stare odnosno nove i najnovije stečevine. Upravo činjenica mijenjanja prostornog posjeda Mletačke Republike u ovim krajevima ujetovala je razlikosti ovdašnjih agrarnih odnosa. Pored temeljnih oblika agrarno-posjedovnih odnosa, autor napose ističe problem honorancija i crkvene desetine, o kojima se u dosadašnjoj historigrafiji gotovo šutjelo. Isto tako daje ocjenu Grimanijeva zakona i podastire neke zanimljivosti u svezi s uspostavom travarine. Na kraju autor zaključuje činjenicom da su takvi agrarno-posjedovni odnosi činili da antagonizam između klase posjednika i obrađivača bude stalno prisutan. Ovaj rad je uglavnom dopuna dosadašnjem znanju o tom problemu, koji će korisno poslužiti piscima sinteze povijesti Dalmacije u doba mletačke uprave njome.

Problem agrarno-posjedovnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji bio je predmetom raspre među znanstvenicima, tim prije što se njen prostor s vremenom znatno promijenio i razlikovao od onog prvotnog, zadobivenog početkom XV. stoljeća. A upravo je ta činjenica uvjetovala i razlikosti ovdašnjih agrarnih odnosa.

Prije se mnogo pisalo na talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku o ovdašnjim agrarnim odnosima, ali je pritom najviše tretirano stanje u predmletačko doba.¹ U međuraću se pisalo uglavnom o Grimanijevu zakonu, kojem je nekritički pridavana velika pohvala.² Poslije drugog svjetskog rata pravnik Ivan Grgić u nekoliko navrata nastoji što bolje osvijetliti novoutanačene agrarne odnose, nastale poslije protjerivanja Turaka iz neposredne blizine dalmatinskih gradova.³ Da bi pojasnio razloge pobuni težaka dijela Dalmacije 1736-1740, on prilično opširno prikazuje te odnose na zadarskom području;⁴ nešto podataka o istom problemu donosi i Gligor Stanojević.⁵ U najnovije doba su o agrarnim odnosima zadarskog

¹ G. L. G a r a g n i n, *Reflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia*, Zadar 1806; Vladimir P a p p a f a v a, *O kmetstvu osobitim obzirom na Dalmaciju*, Zagreb 1886; Cesare P e l l e g r i n i D a n i e l i, *Sulla colonia dalmata*, Zadar 1896, G. A. B o t t e r i, *Cenni di diritto feudale veneto in realazione e rappotrì colonici nella ex-veneta Dalmazia*, Split 1898; H. S c h u l l e r n, *Das Kolonat in Görz, und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und Tirol*, Beč 1908; Aleksandar M i t r o v i ć, *Feudalno pravo u Dalmaciji*, *Mjesečnik*, XXXVI/1908, Zagreb, br. 5, 401-402; H. M a y e r, *Das dalmatinische Kolonat*, Beč 1911; Milorad M e d i n i, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920.

² Fabio L u z z a t t o, Una vecchia legge nella Dalmazia veneta, *Rivista Dalmatica*, X/1928, Zadar, sv. I, 32-39; sv. II -III, 51-59; I s t i, I due testi della legge agraria Grinani, *Archivio storico per la Dalmazia* (ASD), Roma 1929, vol. VII, sv. 41, 232-238; I s t i, La legge agraria Grimani nella critica degli scrittori dalmati, *isto*, sv. 42, 299-307, I s t i, La legge agraria Grimani nel giudizio di Vincenzo Dandolo e Melchiorre Gioia, *isto*, sv. 43, 326-335; I s t i, Spigolature giuridico-agrarie nella Dalmazia veneta, *isto*, 1936, vol. XX, sv. 118, 451-460; Bruno D u d a n, Piccola storia delle riforme agrarie in Dalmazia, *Dalmazia*, I/1943, Zadar, sv. 1, 43-50.

³ Jedna mletačka agrarna operacija u Dalmaciji, *Zadarska revija* (ZR) II/1954, br. 2, 124-133; *Prva agrarna operacija na mletačkoj "novoj stečevini" u Dalmaciji*, Split 1962.

⁴ Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/1740. godine, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 6-7, Zagreb 1960, 551-605.

⁵ Jedan pokret seljaka u Dalmaciji 1738-1740. godine, *Istorijski glasnik*, br. 3-4, Beograd 1955. Ovaj problem dotiču Marino B e r e n g o (Problemi economico-sociali della Dalmazia veneta alla fine del '700, *Rivista storica italiana*, LXVI, sv. 4, Napoli 1954, 500-501) i Vjeko O m a š i ć (Prilozi poznavanju društveno - ekonomskih prilika u trogirskom distriktu u XVIII stoljeću, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, 6, 1967, 69 - 124; Prilog poznavanju težačkog pokreta u Dalmaciji, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije, isto*, 7 1969, 145-162).

područja u XV. i XVI. stoljeću pisali Marko Šunjić,⁶ M. M. Freidenberg⁷ i Tomislav Raukar,⁸ dok su drugi to činili za ostale regije pokrajine, manje ili više ponirući u taj problem.⁹ Uopćeni prikaz tih odnosa u Dalmaciji XVII. i XVIII. st. dat je u Historiji naroda Jugoslavije.¹⁰ Nadalje, autor ovog priloga je nekoliko puta poklanjao pozornost ovdašnjim agrarnim odnosima u XVIII. stoljeću.¹¹ To isto činili su još poneki pisci, ali njihovi rezultati ne zaslužuju posebno isticanje.

Istražujući arhivska vrela XVII. i XVIII. st. pronašli smo rukovet podataka za koje držimo da su vrijedni budući da bacaju nešto svjetla na onodobne agrarno-posjedovne odnose u Mletačkoj Dalmaciji, napose zadarskog područja; njima će biti upotpunjena dosadašnja saznanja o tom problemu Stoga će ovdje biti najviše riječi o kolonatu (kmetstvu), honorancijama i desetini, a ponešto o travarini, crkvenoj desetini i antagonizmu između klasa posjednika i obrađivača zemalja. Zapravo, donosimo podatke o onim pitnjima o kojima se dosad nedostavno ili ništa nije pisalo. Tako će, nadamo se, dosadašnja prikazivanja problema dobiti jednu novu, detaljističku dimenziju, tako poželjnu novijoj historiografiji.

⁶ *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967, 262-264.

⁷ Seljaštvo zadarskog područja od XIII do XV stoljeća, *Rad JAZU*, knj. 369, Zagreb 1975, 117-138.

⁸ Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću, *Historijski zbornik*, XXIII- XXIV, Zagreb 1970-71, 215-265; *Zadar u XV stoljeću*, Zagreb 1977, 80-201.

⁹ Grga Novak, Šibenik u razdoblju mletačkog vladanja 1412-1797, *Šibenik-spomen zbornik*, 1979, 185; Vjekoslav O m a š i ć, *Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom području nakon ciparskog i kandijskog rata i njegove posljedice*, Trogir 1971; I s t i, *Katastik trogirskog dijela "nove stečevine" iz 1711 godine*, Izdanje HAS-u, 8, 1974, 79-89; Ivo K a s a n d r i ć, *Proizvodni odnosi u hvarskoj komuni do konca XVI stoljeća*, *Mogućnosti*, XXII/1972, Split, 75-77; Dasen V r s a l o v i ć, *Porijest otoka Brača*, Supetar 1968, 115-124; I. K a s a n d r i ć, *Gratia- poseban oblik agrarno - proizvodnih odnosa na području hvske komune do XIX stoljeća*, Split 1967; Benedikta Z e l i ć - B u č a n, *Prilog građi za poznavanje društvenih i privrednih odnosa u Srednjoj Dalmaciji u XVIII I XIX stoljeću*, Izdanje HAS-u, 2, 1960, 38-39; A. J. S o l d o, *Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem primorju od XVI do polovine XIX stoljeća*, *Makarski zbornik I*, Makarska 1970, 337-379 itd.

¹⁰ Svezak II, Zagreb 1959, 1231-1236.

¹¹ Odnos grad-selo u Mletačkoj Dalmaciji druge polovine XVIII stoljeća, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1974, 70 - 80; *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Zagreb 1980, 40-49; *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar 1987, 372-376, 473-480.

I.

Došavši u posjed Dalmacije, bolje reći uskog njenog primorskog dijela i otoká, tz. stare stečevine, mletačka vlast nije ni pokušavala narušavati zatečene odnose između gospodará zemalja i njihovih obrađivača. Ako je već bila prisiljena presuđivati u eventualnim sporovima, ona se uvijek oslanjala na odredbe gradskih statuta, običaja i volju stanovnika.¹² Poznato je da je na staroj stečevini seljak rijetko imao dostatno vlastite zemlje, te ju je, da bi prehranio obitelj, bivao prisiljen unajmiti od drugih. Naime, mnogi su od veleposjednika (gospodara) uzimali u najam zemlje i obrađivali ih pod raznim uvjetima, ovisno o utanačenoj pogodbi. Tijekom XV. i XVI. st. je obrađivač općenito bivao dužan gospodaru prodavati 1/4 ili 1/5 prinosa, te u nekim slučajevima raditi tri dana godišnje na imanju svog vlastelina.¹³ To je bila prosta radna renta, uobičajena u feudalnom sustavu zapadne Europe. Ako je pak kolon sam iskrčio zemlju, onda je za prve dvije godine njenog "rađanja" bio oslobođen bilo kakvog podavanja.¹⁴ U to doba su zemljoposjednici Šibenika od svojih kmetova zahtijevali čak 1/2 ili u najboljem slučaju 1/3 od žitarica, povrća i drugih plodova zemlje.¹⁵ Kao drugdje, i ondje su se kolonatski odnosi temeljili na odredbama gradskih statuta, odnosno pogodbi između vlasnika i obrađivača, "dok loza traje" ili sličnih uvjeta. Na zadarskom području je u XV. st. bilo nekoliko tipova kmetskih podavanja: obrađivač je gospodaru najčešće podavao 1/4, a rjeđe 1/3 od čitavog uroda unajmljene zemlje (renta u naturi).¹⁶ Početkom XVI. st. su samostan sv. Krševana i drugi zadarski posjednici davali zemlje na Dugom otoku na 1/4, kako vina tako i ulja.¹⁷ Samo ponekad je podavanje grožđa iznosilo 1/3, inače

¹² To će biti predmet naše posebne radnje.

¹³ M. Šunjić, 262.

¹⁴ Isto, 263. Uvidjevši ispravnost postupka I. Grgića da je riječ Colono prevodi sa kmet (kmetstvo), za razliku od težaka (težaštva) i mi smo se tomu priklonili (Buntovni pokret... str. 551, bilj. 2). K tomu, prvi je imao nešto svoje zemlje, a drugi nimalo. U mletačkim proglasima XVIII. stoljeća riječi "coloni e lavoratori" uvijek su prevedene s "kmeti i težaki" (Š. P e r i č i ć, *Dalmacija uočl...*str. 40. bilj. 165).

¹⁵ G. N o v a k, 185.

¹⁶ T. R a u k a r, *Zadar u XV stoljeću*, 172, 174-175, 182.184; *Zadar pod mletačkom upravom*, 113-114.

¹⁷ Stipe G u n j a ć a, *Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis, Starine JAZU*, 42, Zagreb 1949, 264-283

također 1/4. Bilo je slučajeva da je vlasnik zemlje ulagao svoj dio u proizvodnju, snosio jednake troškove: to je onda pretpostavljalo ravnopravnu podjelu uroda s obrađivačem. Prema rezultatima sovjetskog povjesničara Freidenberga u XV. st. je kolonat bio u načelu zastupljen u blizini Zadra, a težaština u njegovu daljem zaleđu: prvi je posjedovao nešto vlastite zemlje, a težak nimalo. Poslijednji je zadržavao osobnu slobodu, slobodu prijelaza.¹⁸

Postojale su i stanovite posebnosti. Naime, ako je težak samostalno podizao novu vinovu lozu na gospodarevoj zemlji, podavanje bi iznosilo 1/4, a ako je pak lozu samo preuzeo na daljnje obrađivanje, onda je gospodar bio dužan veću obvezu -1/3. Na kopnenom dijelu zadarskog distrikta obrađivači su tada podavali također 1/4 od uroda oranica.¹⁹ Pored ostaloga, tamošnji su obrađivači podlijegali stanovitoj radnoj renti-zgonu: tamošnji kmetovi su bili dužni gospodarima godišnje obraditi jedan gonjaj zemlje.²⁰ No, bilo je i drugačijih obveza u tom smislu, ali dostupni izvori ne dopuštaju temeljitiji prikaz.

II.

Turska pustošenja neposredne blizine dalmatinskih gradova tijekom XV. i XVI. st. bitno su utjecala na kasniji demografski i gospodarski razvoj čitave pokrajine. Na zadarskom kopnenom zaleđu to je uvelike uzrokovalo propadanje ukupne agrarno-stočarske proizvodnje.²¹ Drugdje nisu uslijedile tako pogupne posljedice. Štoviše, ti ratovi su unijeli stvarnu promjenu u ovdašnjim agrarnim odnosima, što je bio rezultat izmijenjenih demografskih i političkih prilika u selima gradskih distrikata. Vlasnici zemalja nastoje zadržati stare uvjete njene obrade, ali su isto tako prisiljeni unositi i neke nove značajke. Stoga, unatoč svemu, stari odnosi i dalje prevladavaju.²² Prema jednom su izvoru od 28. list. 1551. god. kmetovi samostana sv. Krševana u Zadru bili dužni zasaditi lozu i masline na zakupljenoj

¹⁸ M. M. F r e i d e n b e r g, 131, 133, 137. To je bilo suprotno od, recimo, stanja u Francuskoj (Marc B l o c h, Feudalno društvo, Zagreb 1958, 314.)

¹⁹ G. N o v a k, *Mletačka uputstva i izveštaji*, sv. IV, Zagreb 1964, 225.

²⁰ *Zadar pod mletačkom upravom*, 114.

²¹ T. R a u k a r, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10, Zagreb 1977, 219, 221.

²² *Zadar pod mletačkom upravom*, 251.

zemlji, te davati dohodak u visini od 1/4 uroda: tek od 1558. je dotični kmet bio dužan dohodak dovoziti u samostan.²³ Dakako, ovo nije bio usamljen slučaj.

Bježeći pred nadolazećim Turcima, mnogi su žitelji kopnenog zadarskog zaleđa odbjegli, najviše u Istru, te je ovaj prostor postao gotovo pust. Poradi neprijateljstava nije uvijek bilo moguće obrađivati tamošnje zemlje. K tomu, nedostatak radne snage se iskazivao u tolikoj mjeri da su vlasti bile prisiljene kolonima davati oprost od podavanja na tri-četiri godine. Da prednju tvrdnju osnažimo iznijet ćemo podatak da je prije Ciparskog rata u zadarskom kotaru bilo 8,000, a 1578. god. samo 1.600 stanovnika. Takvo stanje populacije prijetilo je potpunim prestankom poljodjelske proizvodnje na ovom području. A to bi doista uzrokovalo ozbiljne posljedice. Da bi se tome doskočilo, bilo je neophodno primamiti kršćane turske podanike i naseliti ih na opustjelim, nenaseljenim mjestima. No, za tako nešto bilo je prijeko potrebno ponuditi stanovite povlastice. Stoga mletački predstavnici ovdašnjim feudalnim gospodarima preporučuju neka objave seljacima zadarske kopnene okolice da će biti, ako se ondje nasele, obvezatni samo podavati 1/7, 1/8 ili pak 1/10 od uroda zemlje. To je trebalo vrijediti budućih osam godina.²⁴ No, i pored tih poticajnih uvjeta naseljavanja, ono se sprovodilo vrlo sporo, pa je ondje još dugo bilo slobodnih zemalja. S vremenom su ipak bili, barem dijelom, naseljeni Ljubač, Grusi, Dračevac i Biograd, što znači da je ta promidžba imala stanovitog uspjeha. Ipak se još neko vrijeme osjećao nedostatak pučanstva, bolje reći radne snage na ovom području. To najbolje pokazuje slučaj iz 1609. godine. Naime, na početku te godine generalni providur Dalmacije Zan Giacomo Zane dopušta zadarskom trgovcu Melkioru cà de Marco da podigne naselje na svom posjedu u selu Čakavci (danas zaselak Ražanca). Kako ondje nije bilo dostatno starenika, ovaj je bio dužan naseliti nove kmetove koje je mogao privesti jedino s turskog teritorija. U ovom slučaju se mimo odredbe gradskog statuta i običajnog

²³ Historijski arhiv u Zadru (HAZd), Spisi samostana sv. Kršeana, kap. I, br. 2 i 3. Kmetovima trogirске okolice je 1554. bilo zabranjeno da iz godišnjeg uroda najprije namire troškove berbe i žetve, a onda ostatak dijele s gospodarom. Oni su bili dužni od ukupnog uroda odvojiti čist dohodak gospodaru, a od dijela što ostane njima, podmirivati troškove berbe i žetve (P. A n d r e i s, *Storia della città di Traù*, Split 1909, 205).

²⁴ G. N o v a k, *Mletačka uputstva i izuještaji*, 236, 375; HAZd, Ostavština Šime Ljubića, VI, svež. 7, br. 39 i 46; Maja N o v a k, S a m b r a i l o, Političko upravni položaj Nina u doba Mletačke republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, 1969. 174.

prava uređivao odnos između gospodarara i novih kmetova. Kmetovima se određivalo mjesto gradnje kuća i dvorišta, te vrtova, uslijed čega im se nije uzimala najamnina ni darovi ni od čega. Naspram tomu su kmetovi bili dužni gajiti one poljodjelske kulture koje su bile najkorisnije obim stranama. One zemlje koje su oni iskrčili ili oplemenili nisu podlijezale podavanju dohotka prve dvije godine. U trećoj i četvrtoj godini podavanja su iznosila 1/8, pete i šeste godine 1/7, sedme i osme pak 1/6; nakon toga vremena podavali su samo 1/5, s tim što im tadašnji gospodarari nisu smjeli povisivati "prav". Nadalje, sa već plodne zemlje kmetovi su trebali gospodaru davati prve i druge godine 1/8, treće i četvrte 1/7, a slijedećih deset godina 1/5. Ako su kmetovi uredno obrađivali zemlje i davali dohodak, gospodar ih nije smio otpustiti niti im povećavati obveze.²⁵

Dovođenje došljaka s turskog područja uvjetovano je nastanjivanjem čitavih obitelji i dovođenjem stoke.²⁶ Kao i prije, najčešća je obveza obrađivača bila 1/4 plodova, te radna tlaka na onom dijelu vlasnikova posjeda koji je ovaj obrađivao u vlastitoj režiji.²⁷ Ako je kmet sam iskrčio i obrađivao zemlje, davao je gospodaru umanjeno podavanje : prve godine 1/6, druge 1/5, a tek treće 1/4 svih plodova. Budući da je u graničnom dijelu kopnenog zaleđa bilo doista malo radne snage, zemljišni se vlasnik zadovoljavao naturalnim zakupom.²⁸ Svejedno su mnoga zemljišta ostajala neobrađena. Za pretpostaviti je da su sličan tretman uživali svi novodoseljeni na ovo područje, jer u suprotnom nastojanja stjecanja radne snage ne bi imala takav učinak. Unatoč nekim smetnjama, u kopnenom zaleđu Trogira, na području koje su zauzeli Turci, kmetovi tamošnjih gospodarara nastavili su podavati dominikale;²⁹ i to je bila stanovita posebnost Dalmacije onog doba. Stoga ondje nije bilo potrebe predlaganja umjerenijih podavanja.

Kako su izgledali agrarni odnosi tijekom XVII. st. na zadarskom području pokazuje nekoliko primjera. Tako se zna da su kmetovi samostana sv. Krševana tada podavali 1/5 uroda sa zemlje koju su sami obrađivali, a 1/3 od one koja je otprije bila

²⁵ HAZd, Spisi obitelji Ponte, svež. I, br 1; M. Novak-Sambrailo, 174

²⁶ *Zadar pod mletačkom upravom*, 251.

²⁷ *Isto*, 252; M. Novak-Sambrailo, 174. Zgon se kao radna renta održao sve do potkraj XVIII. st., kada su ga kmetovi počeli uskraćivati (I. Grgić, *Pabirci...*str. 128.)

²⁸ *Zadar pod mletačkom upravom*, 253.

²⁹ V. Omašić, *Mletačko-tursko razgraničenje ...* str 16.

zasijana.³⁰ Neki su koloni tog samostana bili dužni kroz dvije godine posaditi 8 maslina po gonjaju zemljišta. Kao pomoć za sadnju vinove loze samostan je kmetu bio dužan davati 3 barila vina, pola odmah a pola nakon što loza stane na rod: u tom slučaju je pak kmet bio dužan samostanu podavati dominikalu od 1/4 grožđa, maslina i drugog, netom određena kultura počne rađati.³¹ Samostan sv. Kuzme i Damjana je 1664. posjedovao tri sela sjevero-zapadno od Biograda Filip-Jakov, Bubnjane i Goricu. Tamošnji njegovi kmetovi bili su dužni dohodak od 1/4 ili pak 1/10 na sve vrste žita i vino, ovisno da li su im zemlje na staroj ili novoj stečevini: tomu nisu podliježali njihovi gastaldi, dvornici. Nadalje, njegovi koloni u Tkonu i Pašmanu bili su dužni podavati 1/4 žita, vina, ulja i voća.³² Premda su seljaci pristajali i dalje obrađivati njihove zemlje pod istim uvjetima, neki samostani su pogodbe s kolonima (1651) znali raskidati propašću vinove loze: ti su koloni najčešće davali 1/5 od vina, a 1/4 od žita i ostalih plodova zemlje,³³ dakako pod uvjetom da ih donose gospodaru u kuću. Zadarski je kaptol neke zemlje u Lukoranu na otoku Ugljanu obrađivačima davao in perpetua emfiteusi et livello za 160 libri godišnje.³⁴

Tada su obnavljani brojni ugovori iz kojih je vidljiv odnos između gospodara zemalja i njihovih obrađivača. Stoga evo još nekoliko takvih podataka. Naime, kmetovi zadarskih vlasnika na otoku Pašmanu (1620) obrađuju vinograde tako da su prve četiri godine, nakon što bi loza stala na rod, podavali 1/4 od uroda grožđa. Jednaku kvotu su također davali od maslina, žita i drugih plodova; jedino je od starog vinograda davana gospodaru 1/3 uroda grežđa.³⁵ Nešto mlađi izvor kazuje da su tamošnji obrađivači gospodarima davali dohodak u visini od 1/3 žita, vina i maslina, a tek rijetko i 1/2.³⁶ U Salima na Dugom otoku je tada dominicala iznosila

³⁰ Lovorka Č o r a l i ć, Jedan ugovor o agrarnom poslovanju samostana sv. Krševana na zadarskom području iz 1651. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 24, Zagreb 1991, 213.

³¹ HAZd, Spisi samostana sv. Krševana, kut. I, br. 13 i 14. Neki su samostani bili dužni kmetovima davati 4 šolda za svako posadeno stablo na njegovoj zemlji (*Isto*, Spisi samostana sv. Dominika, kut. 7, br. 214).

³² HAZd, Spisi sv. Kuzme i Damjana, kut. 10, br. 210.

³³ HAZd, Spisi samostana sv. Domenika, Štampe br. 198.

³⁴ HAZd, Spisi obitelji Ponte, svež. III, br. 35.

³⁵ HAZd, Spisi zadarskog bilježnika G. M. Benvenuti (1622-1642), busta I, sv. 1, list 3-4, Pietra Fumati (1620-1624), busta jedina, sv. 1, l. 30.

³⁶ HAZd, Spisi zadarskog kneza A.A. Marcella (1653-1655), knj. II, l. 435-436; M. Vizzamana (1697-1699), knj. jed. l. 5-6.

1/4, 1/3, pa i 2/3 od uroda maslina;³⁷ ovaj zadnji slučaj predstavlja doista posebnost u ondašnjim odnosima gospodara i kmeta. Bilo je pokušaja otuđivanja izvršenih poboljšica, ali je gen. providur Gianbattista Grimani (1642) to u začetku dokinuo: unaprijed je to bilo moguće jedino uz prethodnu obavijest gđopodara: oni koji to nisu poštivali bili su strogo kažnjavani.³⁸ Generalni providur G. Contarini je terminacijom od 12. kol. 1664. god. zabranio svim kmetovima zadarskog područja, pod prijetnjom strogih kazni, da prodaju ili darivaju i najmanju količinu grožđa ili mošta prije negoli namire dohodak gospodaru zemlje.³⁹ Zasigurno je takva vrst uzurpacija poprimila veće razmjere, pa je bilo neophodno takvim mjerama tomu stati na put. Stojeći kmet (colono residenta) bio je dužan najprije obraditi zemlje svoga gospodara, ali je bilo i odstupanje od tog pravila. To je onda bio razlog što je mletačka vlast (21. sviblja 1621) zapovijedila ražanačkim kmetovima da nikako ne smiju raditi zemlje drugih gospodara prije nego obrade zemlje svojih.⁴⁰ Zacijelo je bilo još sličnih postupaka, inače vlast ne bi tako reagirala na pojedinačan slučaj.

III.

Nova etapa u razvitku dalmatinskog kolonata započinje krajem XVII. stoljeća. Zapravo je to uslijedilo odmah po svršetku Kandijskog rata, nakon istjerivanja Osmanlija iz neposredne blizine ovdašnjih gradova. Istina, još za trajanja toga rata mnogi su Zagorci (Morlaci) okolici Splita samovoljno prisvajali i obrađivali od Turaka napuštene zemlje, za što su vlastima plaćali desetinu, kao i bivšim vlasnicima.⁴¹ Malo zatim je gen. prov. G. A. Zen pokušao samovoljno taj namet, obvezu povećati na 1/6, što je ubrzo, na reakciju središnjice, bilo povučeno i opet uspostavljena desetina.⁴² Tek po završetku tog rata ovdje je bila izvršena priprema za agrarnu operaciju na novoj stečevini. Naime, država je zemlje na

³⁷ HAZd, SZK A.A. Marcella, knj. I, 1. 33-34.

³⁸ HAZd, Spisi generalnog providura Zorzi Morosini (1671-1673), knj. I, 1. 419.

³⁹ HAZd, SGP Girolama Contarini (1662-1664), knj.III, 1. 358. Postojale su odredbe o eventualnim otpuštanju kmetova (1613), odnosno o slučajevima kada je kmet smio napustiti gospodarevu zemlju, te o obavezama obiju stranki (HAZd, Spisi samostana sv. Domenika, kut. 29, br. 426.)

⁴⁰ HAZd, Spisi obitelji Ponte, svež. I, br. 5; Miscellanea, sv. II-IV, Zadar 1949, dok. 49.

⁴¹ I. Grgić, Jedna mletačka... str.8.

⁴² Isto, 6, bilj. 11.

osvojenom području smatrala svojim vlasništvom, budući da ih je zadobila snagom oružja (*ius belli*). Tamošnje slobodne zemlje je ustupala novim interesentima, koji je nisu smjeli nikako otuđiti: jedino su je gubili u slučaju da je njihovom krivicom ostajala tri godine neobrađivana ili ako nisu imali izravnih muških potomaka. Zauzvrat, obdarenici su državi plaćali teratik od 10 šoldi po jednom vritu.⁴³ Te su zemlje bile podijeljene nekim Zagorcima, onima koji su se osobito istakli u ratu, crkvenim ustanovama (crna ruka) i gradskom plemstvu. Dakako, sami obdarenici ne obrađuju te zemlje, barem oni iz grada, nego ih iznajmljuju novim kolonima: u tim slučajevima je dominikala iznosila 1/4 uroda. Nov je vlasnik desetinu davao od svog dohotka. Na taj način je na ovom području obnovljen institut kolonata (kmetstva). Gospodar je kmeta mogao udaljiti sa zemlje jedino ako je mogao dokazati da obrađivač zapušta njenu obradu ili da ga je namjerno ošteti u svezi s dohotkom.⁴⁴ Poslije obavljene procjene zemalja država je davala 6 vriti bolje ili 7 vriti zemlje slabije kakvoće po glavi obitelji (Klis). Ako su pak nadarene obitelji već imale više obradive zemlje, onda joj je višak oduziman. Kada je slobodnih zemalja bilo manje, obdarivanje je smanjeno na 5 odnosno 6 vriti. Međutim, ni to nije bilo dostatno da Zagorci prehrane svoje obitelji. Potrebno je istaći da su novi kmetovi bili u boljem položaju od starih: naime, oni su svojim gospodarima na račun zakupa (a *colonia*) dvali isključivo 1/4 od uroda,⁴⁵ dok su stari znali podavati znatno višu kvotu: 1/3 s udaljenijih, a čak 1/2 s bližih zemalja.⁴⁶ Takva se praksa održala i poslije, ali je svejedno dio ovdašnjih zemalja ostajao nenapučen a pučanstvo siromašno.⁴⁷

Premda je po svršetku kandijskog rata (Linea Nani) sva trogirski zagora ostala pod Turcima, ipak su trogirski zemljoposjednici zadržali pravo ubiranja dohotka; no, izuzev desetine, sve ostale obveze obrađivača tih zemalja bile su dokinute.⁴⁸ Kada je pak Mletačka republika osvojena teritorij proglasila svojim izravnim vlasništvom, na tom je području od obrađivača nastavljeno ubiranje desetine. Stoga se znalo događati da su neki tamošnji seljaci obrađivali zemlje pod

⁴³ Isto, 7; Naučna biblioteka u Zadru (NBZd), Rukopis br. 109, 1. 11. Vrit je zapremao 852 metra kvadratna.

⁴⁴ I. Grgić, Jedna mletačka... str.8.

⁴⁵ I. Grgić, Prva agrarna operacija... str. 12.

⁴⁶ Isto, 13.

⁴⁷ NBZd, Rukopis br. 109, 1. 12-13.

⁴⁸ V. Omašić, Katastik trogirskog dijela... str. 81.

obvezom podavanja dvostruke desetine.⁴⁹ Na primorskom dijelu je održano staro stanje. Na traženje trogirskog biskupa su u Marinu doseljene neke zagorske obitelji zato da bi obradom zemlje osiguravale prihode biskupske mense.⁵⁰ Vlast je to dopuštala jer je držala da je povećanje broja pučanstva uvijek na javnu korist. Neki su pak dobivali ovdašnje zemlje poradi njihova privođenja kulturi, pod uvjetom da ih ni oni ni njihovi potomci ne otuđe, posebno ne stranim podanicima: njihovu godišnju obvezu određivala je država.⁵¹ Ona nije deciderano navedena, ali zasigurno nije to bila desetina, budući da se nije radilo o zemljama na novoj stečevini.

Na području sjeverne Dalmacije su neki zaslužnici već 1670. god. obdarivani prilično velikim površinama zemlje (do 200 kampa) pod uvjetom podavanja desetine: oni su gubili to pravo u slučaju da nisu nadarbinu obrađivali.⁵² Kako oni nisu bili skloni kultiviranju zemlje, to su je davali u zakup obrađivačima, ponajviše uz podavanje 1/4 od uroda, uvijek poslije podmirene desetine. Bilo je također onih čija je obveza prema uživatelju zemlje iznosila 1/5, 1/3 pa i 1/2 uroda. Ako je na zakupljenom zemljištu stajala kuća kmeta, taj je gospodaru podavao 1/3. Ako je pak vlasnik kmetu davao sjeme za oplodnju oranica, ovaj mu je bio dužan davati 1/2 od uroda žita. Zakupnik je gospodaru redovito davao 1/2 uroda vinove loze; ali ako je sam zasadio lozu onda mu je podavao samo 1/4 od grežda.⁵³ Netom je ubrzo osvojen veći teritorij u zadarskom zaleđu, neki su primorci i otočani počeli prelaziti u Kotare i Bukovicu, kako bi podavali manji namet.⁵⁴ Međutim, uskoro je vlast zabranila takve postupke budući da je prijetila opasnost da zemljoposjednici na staroj stečevini ostanu bez radne snage: tomu se najviše protivila zadarska nadbiskupska mensa.

Godine 1675. je obavljena premjera javnog, državnog zemljišta na području jurisdikcije Nina; tada se pokazalo da ondje ima 89.474 gonjaja slobodne zemlje, od čega je više od polovice bilo neobrađivo. Te su zemlje potom bile podijeljene onima koji su bili voljni unaprijed obitavati u Ninu, pođ uvjetom obveze plaćanja državnoj

⁴⁹ Isto, 89.

⁵⁰ HAZd, SGP Pietra Valiera (1685-1686), Knj. II, 1. 75

⁵¹ Isto, 1. 54.

⁵² HAZd, SGP Antonija Barbaro (1669-1671), knj. II, 1. 184-185, 187, 198-199.

⁵³ HAZd, Spisi obitelji Corponese, svež. II, br. 2.

⁵⁴ HAZd, Spisi samostana sv. Krševana, kut. 2. br. 108.

blagajni dvije lire godišnje po jednom gonjaju.⁵⁵ Prema tomu, uvjet stjecanja prava obrađivanja zemlje bilo je stanovanje u blizini odnosnih zemalja, što je imalo za svrhu napuštavanje tog porušenog i opustjelog naselja. Nije pak poznat točan rezultat te ponude mletačkih vlasti. No malo zatim (1679) bilo je prijedloga od strane zadarskih plemića da ovdašnjim kmetovima, ako ne budu obrađivali zemlje one budu oduzete.⁵⁶ Pri tome nije navedeno čija je krivica neobrađivanja tih zemalja. Samo neki predznaci pokazuju da bi se to moglo odnositi upravo na zemlje tog, najnezdravijeg dijela sjeverne Dalmacije. A upravo ta okolnost, nezdravi zrak močvarnog tla, mnoge je odbijala od stanovanja u Ninu.

Napokon, spomenut ćemo još nešto. Naime, u svrhu povećanja državnih prihoda za uzdržavanje povećane vojske u Dalmaciji, nešto kasnije je u Neretvi zemlja investirana onima koji su bili voljni državi davati desetinu od uroda žitarica: ta je obveza smatrana umjerenim priznanjem državi kao vrhovnom vlasniku ustupanog zemljišta.⁵⁷ Budući da su mnogi čak bježali iz tog nezdravog područja, malo je bilo onih koji su prihvatili tu ponudu državnih vlasti.

IV.

Na području stare stečevine se agrarni odnosi nisu bitnije mijenjali. No, i pored toga, a boljeg upoznavanja problema radi, napomenut ćemo nekoliko kasnijih podataka. Tako se zna da je u drugoj četvrtini XVIII. st. u okolici Šibenika dominikala najčešće iznosila 1/3 od grožđa i 1/2 od maslina i drugih plodova zemlje.⁵⁸ U drugoj polovici tog stoljeća su dominikale u Srimi iznosile 1/4 grožđa, te 1/3 ili 1/2 od maslina.⁵⁹ No bilo je slučajeva podavanja 1/3 od svih plodova, s tim da se oni ubiru tek kad to gospodar zemlje odobri.⁶⁰ K tomu, bilo je i prilika da se kmetski ugovor sačinjavao na određen broj godina; u takvim je slučajevima

⁵⁵ Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, II, Zadar 1879, 191; NBZd, Rukopis br. 109, 1. 5. Ninski gonjaj iznosio je 1.332 metra kvadratna.

⁵⁶ HAZd, Spisi samostana sv. Krševana, kut. 13, br. 464.

⁵⁷ HAZd, SGP P. Valiera, knj. II, 1. 15.

⁵⁸ HAZd, Spisi šibenskog bilježnika Gregoria Morelli (1724-1726). svež. VIII, sveščić 15, 1. 112.

⁵⁹ HAZd, Spisi šib. bilj. Govannija Mixture (1786-1789), svež. X, 1. 15, 27, 31, 37, 43, 73

⁶⁰ Isto, 1. 56, 60, 110.

dominikala iznosila uvijek 1/4 od mošta i maslina.⁶¹ Zakupnici zemalja su uvijek bili dužni prihode besplatno dovoziti u grad, pred kuću gospodaru. Iz nekih se ugovora pak vidi da su ovdašnji koloni bih dužni zasaditi zemljište vinovom lozom i maslinama, dakako u određenom roku; inače su gubili pravo na unajmljenu zemlju.⁶² Kmetovi otoka Murtera su, navodno, svojim gospodarima davali dominikale jedino od vina, u visini 1/5.⁶³ Obradivači tuđih zemalja u okolici Skradina njihovim su vlasnicima podavali 1/2 od grožđa i sijena, te 1/3 od žita i ostalih plodova.⁶⁴ Na otoku Pagu su težaci (lavoratori) obrađivali posjedničke vinograde uz obvezu podavanja 1/2 od mošta.⁶⁵ U primorskom dijelu zadarske okolice su kmetovi feudalnom gospodaru davali uglavnom 1/4 od svih plodova obrađivane zemlje.⁶⁶ Kmetovi iz Ražanca su (1756) bili dužni zadarskim gospodarima za svaki gonjaj oranice jedan kvartariol pšenice, ta jedan četvrtalj od mošta.⁶⁷ Stanovnici Dragova su sredinom XVIII. st. pokušali varati svog gospodara pri namirivanju dominikala. Stoga im je gen. prov. Domenico Condulmer 4. lipnja 1767. god. zapovijedio da svaku njivu moraju žeti ponaosob, odmah gospodaru dati 1/4 žita, prije negoli počnu žeti drugu. Mnoge su tamošnje zemlje tada ostajele zapuštene pa je isti zaprijetio kmetovima da će te zemlje, ako ih unaprijed ne budu uredno obrađivali, biti dane drugim zakupcima na korištenje. Te su odredbe bile izrečene pod prijetnjom kazne od 50 dukata za neposlušne; one koji se budu protivili podavanjima očekivale su kazne galije i tamnice.⁶⁸

Netom su Turci protjerani s njihova područja, Žrnovčani su za svoje zasluge pri zauzeću Klisa tražili da s državnog zemljišta podavaju dominikalu u visini od 1/8.⁶⁹ Njihova molba nije bila odmah uslišana, nego ju je trebao riješiti novopostavljeni kliški providur kao nadležan za to područje: no, ni to oni nisu po svoj prilici dočekali. Tako se može zaključiti po šutnji spisâ. Navest ćemo i to da su

⁶¹ Isto, I. 71.

⁶² C. Pellegrini Danieli, 6-7.

⁶³ Topografia veneta ovvero descrizione dello Stato veneto, Mleci 1787, II, 63.

⁶⁴ HAZd, Spisi šib. bilj. Antonija Pini (1791-1793), svež. jedini, I. 130-132, 164.

⁶⁵ HAZd, Arhiv Paga, kut. 2, Registro danni, Pag, 27. VII 1788.

⁶⁶ Arhiv SANU u Beogradu, Zaostavština J. Tomića, XXII/c-3.

⁶⁷ HAZd, SGP Francesca Grimani (1754-1756), svež. jedini, I. 130-132, 164.

⁶⁸ C. Pellegrini - Danieli, 26 - 27

⁶⁹ HAZd, SGP Leonarda Fosocla (1645-1650), knj.I, I. 16; Splitski arhiv, svež. 265, sveščić 4.

koloni splitskog plemstva na Šolti bili dužni podavanja 1/4 od žita i vina.⁷⁰ Dakako, slično je bilo i na svim srednjodalmatinskim otocima.

V.

U dva zadnja rata što ih je Mletačka Republika vodila protiv Osmanlija na istočnoj obali Jadrana (1683-1699; 1715-1718) ona je uspjela uvelike proširiti svoj posjed, sve do kosâ Velebita i Dinare (nuovo acquisto; nuovissimo acquisto). Kako je to područje stečeno pomoću oružja, to je država ratnim pravom sebi prisvojila vrhovno vlasništvo nad tim cjelokupnim teritorijem. Tamošnje slobodne zemlje su, kao što se se zna, potom dijeljene običnim ili svečanim investiturama zaslužnim ljudima ili siromašnim zagorskim obiteljima, načelno, uz obvezu podavanja desetine u naravi: u početku samo od žita, a potom i ostalih kultura.⁷¹ Kako su zapravo i tada bile dvije kategorije obdarenika, to su, razumije se, nastajale razne zgode i nepravilnosti. Neke od njih, dosad nepoznate, ovdje podastiremo.

Kad su 1698. god. Turci popalili Cetinsku krajinu, vlada je tamošnjem pučanstvu oprostila podavanje desetine, teret od kojeg nameta je taj živalj jako trpio. Koliko je točno bilo zapomaganje pučanstva najbolje pokazuje pobunjenički prevrat (scolvolgimenti insorti) do kojeg je došlo 1704-1705. u zadržarskom kotaru pod vodstvom popa Petra Jagodića-Kuridže. To je trenutačno zaplašilo vlast u tolikoj mjeri da je ona, privremeno, umjesto desetine plodova zemlje bila uvela namet glavarine (testatego) na orače blago, najprije s 8, a potom 10 lira po govedu.⁷² To je držano manjim opterećenjem za ovdašnje pučanstvo. Isto tako je u ljeto 1710. god. mletački Senat dekretom umjesto desetine uveo stanoviti kanon: 50 šoldi po kampu

⁷⁰ Rados Michieli - Vitturi, Opuscoli...str. 21.

⁷¹ *Historija naroda Jugoslavije*, II, 1231-1232; Š. Peričić, Dalmacija uoči pada ... str. 41- 42; Josip Kolanović, Dalmacija prema izvještaju generalnog providura Jakova Boldua 1748, *Zbornik Cetinske krajine*, I, Sinj 1979, 24-25; Bernard Stulli, Kroz historiju Sinjske krajine, *Narodna umjetnost*, 5-6, Zagreb 1967-68, 29, 38-39; isti, Gospodarsko- društvene i političke prilike u Cetinskoj krajini sredinom 18. stoljeća, *Zbornik Cetinske krajine*, I, 1979, 38-45; J. A. Soldo, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom, *Sinjska spomenica*, 1965, 126-137. Postojanje isključivog vlasništva nad zemljom dijelilo je, kaže M. Berengo(n. dj. 500) pučanstvo Dalmacije u XVIII st. na gospodare i kmetove.

⁷² HAZd, SGP Alvisea Moceniga (1717-1720), Dispacci, knj. I, 1. 306.

vinograda, a 20 šoldi po kampu drugih kultura.⁷³ Jamačno se ta odluka odnosila na određene podregije, one bliže obali, budući da je u Zagori bila na snazi zabrana uzgoja vinove loze.

Premda je Senat časnike isključio iz uživatelja državne zemlje, ipak je bilo slučajeva kada ta zabrana nije bila poštivana; još za kandijskog rata, a napose morejskog, neki su generalni providuri domaćim i stranim časnicima davali zemlje u Imotskom polju. Slično se zbivalo i tijekom zadnjeg mletačko-turskog rata u Dalmaciji(1715-1718)⁷⁴, kada je takvih uzurpacija bilo u tolikoj mjeri da su vlasti bile prisiljene na to oštro reagirati.

Desetinu uroda zemlje trebalo je predati utjerivačima do određenog roka, odnosno u travnju ili svibnju. Poslije je taj rok protegnut do jeseni odnosno godine. Većina desetnika (desetara) je znala uzurpirati svoje zanimanje i pravo i namet ubirati i od plodova vrtova, a od sijena, meda i nekih drugih proizvoda naplaćivati u novcu. Na pritužbu serdara i harambaša gen. prov. Carlo Pisani dokida naplatu desetine na urod onih vrtova koji su bili manji od četvrtine kampa i naplatu desetine u novcu. Štoviše, malo zatim je njegov nasljednik Nicolò Erizzo urod vrtova, koji je rabljen isključivo za prehranu vlastite obitelji, izuzeo od plaćanja desetine.⁷⁵ Kada su 1715. god. Osmanlije popalile okolicu Knina, Drniša, Vrlike, Zagoru i Cetinsku krajinu, gen. providur Mocenigo je Senatu u Mlecima predložio da Zagorci budu oprošteni plaćanja desetine za tu godinu. Tog zla je tada bio pošteđen jedino zaderski kopneni kotar. Zacijelo je Senat prihvatio taj prijedlog, ali jedino za tekuću godinu, mada je bilo razloga za takav postupak dviju sljedećih. Međutim, to je navelo tamošnje pučanstvo da dok rat traje ne podmiruje državi taj namet. Pače, jednako se ponašalo pučanstvo u zaderskog zaleđa. Da bi to i legalizirali, Zagorci se preko svojih predstavnika obrate središnjici: ova nije prihvatila njihove razloge nego je zapovijedila gen. providuru da uznastoji ipak naplatiti, utjerati zaostalu desetinu. Budući da je rat trajao Morlaci nisu bili skloni izvršavati svoju obvezu, tim prije što je takvo stanje kočilo uporabu oštrijih mjera Države za njeno utjerivanje⁷⁶. Krajem 1717. god. su Zagorci zaderskog kotara i dalje protestirali protiv plaćanja desetine, na što ih je prisiljavala platežna nemoć, i prijetili iseljenjem u Liku. Unatoč tomu ih

⁷³ HAZd, SGP A. Moceniga, knj. III, br. 111.

⁷⁴ Isto, knj. II, 1. 18-19

⁷⁵ HAZD, Štampe, svež. I, br.125 a;svež. II, br. 183. SGP Carla Pisani (1711-1713), knj.II, 1.296-297, 298; SGP Nikolòa Erizza (1723-1726), knj. I, 1. 68-69, 129-130.

⁷⁶ HAZd, SGP A. Moceniga, knj. I, 1. 35-36.

je gen. providur Mocenigo uspio obećanjima privoljeti na podavanje desetine u naravi. Ovaj je to držao korisnim za državu pošto je broj volova, uslijed stočne zaraze, jako opao, a narod poradi ratnih tegoba osiromašen u tolikoj mjeri da ih je bio prisiljen prodavati.⁷⁷ Na zadarskom kopnenom zaleđu tada je vladalo takvo buntovničko raspoloženje kakvo je ranije "uzrokovalo najgore učinke", te je situacija nalagala lukavost vlasti kako bi joj se doskočilo uspješno. Naime, gen. providur je 1720. god. predložio uvođenje vrlo niskog kanona umjesto desetine.⁷⁸ Nije pak poznat učinak tih nastojanja, ali se može pretpostaviti da vlast nije prihvatila taj prijedlog. Koliko je poznato, tek je 1787. izdana nova odluka o desetini, čime je započeto novo ponašanje vlasti u svezi s tim sustavom.⁷⁹ Zapravo se tu radilo o novom obliku investiture, što je bilo značajno za agrar na novoj stečevini.

Prva infeudacija u Dalmaciji, dakako od mletačkih vlasti, uslijedila je već 1446. godine, kada je zadarskom plemiću Marinu Krnarutiću vlast dodijelila zemlje u Vrani i Pakoštanima; zauzvrat su on i njegovi sljednici bili dužni državi dva konja sedlenika.⁸⁰ Nedostatak slobodnih zemalja na staroj stečevini nije dozvoljavao razvitak takve prakse, ali svejedno taj slučaj nije bio usamljen. Tek nakon zadobivanja većeg teritorija mletačkim se vlastima prižila prilika da "zaslužnima" podaruju veće komplekse zemljišta. Držalo se naime da će bolja obrada zemlje i korištenje pašnjaka povećati državne prihode u Dalmaciji, ali se nije vodila briga o apstinenciji obdarenika naspram dobivenih posjedâ. Tijekom XVIII. st. su desetak obitelji i neke crkvene ustanove investirane većim ili manjim zemljišnim posjedima. Nadarene obitelji su državi bile dužne kanon u novcu, koje su one namirivale njoj poslije ubiranja desetine i travarine od strane obrađivača zemlje i korisnika pašnjaka. Svaki od investiranih, napominjemo, bio je dužan državi plaćati za jedan kamp jedan dukat godišnje i zasaditi ga s četiri plodonosna stabla⁸¹. Šibenska obitelj Bortoletti

⁷⁷ Isto, 1. 306-307. Dotle stanovnici Trogirske zagore nisu nikako ili tek rijetko podavali desetinu (V. Omašić, Mletačko tursko razgraničenje...str 27.)

⁷⁸ HAZd, SGP A. Moceniga, knj. III, br. 111

⁷⁹ HAZd, SZK Girolama Sorenza (1786-1788), knj. III, 1. 67. Na račun desetine je u godinama od 1778-1788. pokrajinska blagajna ubirala prosječno 25.570 dukata (M. Berengo, 502).

⁸⁰ Angelo Benvenuti, Il Castello di Vrana, *Rivista Dalmatica*, XXI/1940, Zadar, sv. 1, 58-59.

⁸¹ NBZd, Rukopis br. 109, 1. 22, 55-57. Kanon je trebao biti naplaćen do 29. rujna; ubirao ga je kamerlengo ili neki službenik Fiskalne komore za 10% od cjelokupne svote (Isto, 1. 66).

Zulatti je tek 1778. god. dobila investituru na 140 gonjaja zemlje uz obavezu godišnjeg teratika od 4 šolda po jedinici površine, te redovite obrade i zasijavanja cjelokupnog zemljišta.⁸² Od svih obdarenika je jedino obitelj Grimaldi iz Zadra bila dužna u slučaju rata državi stavljati na raspolaganje jednu kompaniju konjanika: to je bila okamina vojno-lenskog sustava feudalizma.

Dakako, nadareni nisu sâmi obrađivali te zemlje nego su ih davali u zakup tamošnjem pučanstvu kao kmetovima. No, bilo je rijetkih seoskih obitelji koje su na taj način, ali bez svečanosti, dobile veće površine zemljišta; kako ih one nisu bile u stanju obrađivati, to su viškove davale u zakup svojim suseljanima, opet pod uvjetom podavanja dominikala u različitoj veličini. Stoga se događalo da su one stjecale plodova daleko više od onoga što su bile dužne državi s naslova desetine. Nekima od investiranih izričito je branjeno davanje zemalja u zakup obrađivačima;⁸³ i to je bila posebnost ovdašnjeg mletačkog agrarnog sustava. Naime, ni zakupci desetine i travarine nisu smjeli od njih naplaćivati te namete.

Kako je poznato, podjeljivanje investitura u XVIII. st. bilo je u nadležnosti mletačkog Senata (*Deputati a terreni di Dalmazia*). Poradi posebnosti položaja makarskog Primorja, jedino je tamošnji providur smio izdavati takve dokumente. Događalo se pak da u slučaju izumrća nadarene obitelji ili trajnog odlaska u inozemstvo, teritorijalne vlasti Primorja nisu o tome izvješćivale središnju vlast u Zadru, nego samo onda kada je neka osoba tražila investituru na tamošnje devolucione zemlje. Stoga je providurstvo zahtijevalo da ga se unaprijed (od 1790) o takvim slučajevima na vrijeme i redovito izvješćuje.⁸⁴

VI.

Problem poljodjelstva se za Mletačku Republiku u Dalmaciji pojavio tek u XVIII. stoljeću; on se jednako odrazio u političkom i gospodarskom smislu. Njega je sredinom tog stoljeća pokušao razriješiti generalni providur Francesco Grimani, nadahnut iskreno potrebom "najvećeg dobra odanih i valjanih podanika" Republike u

⁸² HAZd, Arhiv Šibenika, svež. 72, poz. 1778.

⁸³ HAZd, SGP Girolama da Riva (1772-1774), knj. I, 1. 104; Miscellanea, svež. CXLIV, poz.2.

⁸⁴ HAZd, Arhiv Makarske, svež. 145, sveščić gp A. Dieda.

ovoj pokrajini.⁸⁵ Naime, u tu je svrhu on izdao svoje uredbe (1755. i 1756). One su zapravo značile Magnu chartu mletačkog agrarnog zakona u ovom posjedu Republike na istočnoj obali Jadrana (*costituzione agraria*). Proglas od 1. lipnja 1755. god. odnosio se na zadarsko, a onaj od 25. travnja sljedeće godine na kninsko područje.⁸⁶ Njih nije potrebno ovdje navoditi, ali je neophodno istaći da su, dakle, obadvije bile valjane isključivo za sjeverni dio Dalmacije, kako bi ovdašnje prostrano područje doživjelo promicanje zaostalog poljodjelstva. Zapravo, bio je to mali kodeks odlukâ mletačkog Senata, generalnih providura i drugih tijela u svezi s problemom poljodjelstva, izdanih u razdoblju od 1684. do 1755. godine. Na temelju tog zakona država je nekim seljacima davala poslije zemlje "u privremeni jednostavni kolonat" pod uvjetom podavanja, kako je naglašavano, točne desetine svih plodova s nje (*giusto diritto di colonia*) i sadnje određenog broja plodonosnih stabala, kao priznanje državnog vlasništva nad njom.⁸⁷ Novi je kmet tu zemlju uživao nesmetano. Tada utanačivani kolonatski ugovori odnosili su se na određen broj godina, ali svejedno gotovo uvijek pod različitim uvjetima.⁸⁸ I ova novina je posljedica nastanka tog zakona.

Unatoč činjenici da ove odredbe neki drže "temeljnim zakonom",⁸⁹ ističući time njegovo veliko značenje, one nisu ni izbliza polučile željeni učinak, pravo unapređenje cjelokupnog ovdašnjeg poljodjelstva. Štoviše, već su neki suvremenici kritizirali ovaj pokušaj, ali sâmi nisu nudili bolja i trajnija rješenja. Njemu se istina pridavao veći značaj nego što ga je on stvarno zaslužio. Krajem prošlog stoljeća Paul Pisani ukazuje na činjenicu da taj zakon nije bio poštivan, nego da je ostao mrtvim slovom na papiru.⁹⁰ Neki su njegovu neuspješnost pripisivali nemaru seljaka i

⁸⁵ M. Medini, 64-67; B. Dudan, 43-44. O osobi F. Grimanija vidi opširnije u: G. S a b a l i c h, *Monografie storiche zaratine*, Zadar 1911, str. 39

⁸⁶ *Gazzetta di Zara*, 1843, br. 85; Francesco M a d i r a z z a, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, Split 1911, 101; F. Luzzato, *I due testi...*str.238.

⁸⁷ I. L. Garagnin, 92; *Il Dalmatino* za 1906, Zadar, 143; HAZd, SGP Angela Memo (1787-1789), knj. I, 1. 1-52; Angela Dieda (1790-1792), knj. I, 1. 153; Alvisea Marina (1793-1795) knj. I, 1. 1-31; IV, 1. 328; Andrea Querini (1795-1797), knj. I, 1. 79-116.

⁸⁸ HAZd, SGP A.Marina, knj I, 1. 70, 235.

⁸⁹ B. Dudan, 44; I. L. Garagnin, 92.

⁹⁰ Paul P i s a n i, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893, 10. Već je 1783. god. Grgur Stratico negativno ocijenio učinak tog zakona, pravdajući to nedostatkom energičnosti u postupku (Museo Civico e Raccolta Correr u Mlecima, Codici Cicogna br. 1970).

sljednicima spomenutog generalnog providura, ali svejedno priznaju da je F. Grimani na promicanju onodobnog dalmatinskog poljodjelstva uradio više nego svi njegovi prethodnici.⁹¹ Povodeći se za Pisanijem i talijanski povjesničar Petrochi tvrdi da Grimanijev zakon nije nikad bio oživotvoren.⁹² Naše pak spoznaje pokazuju da takvo mišljenje nije sasvim točno; naime, sljedećih pedesetak godina poslije nastupanja na snagu odnosnog zakona poljodjelstvo sjeverne Dalmacije je ipak doživljavalo stanovit prosperitet o kojem najbolje svjedoči tamošnja pojava vinograda, voćnjaka i pčelarstva, dotle gotovo nepoznatih grana gospodarstva.⁹³ A te činjenice ne smiju biti zanemarene kada se zna prethodno stanje poljodjelstva na tom području.

VII.

Pored navedenih obveza, kmetovi su vlasnicima zemačlja, građanima ili crkvenim ustanovama, bili dužni podavati također "poklone i uobičajnosti" (*onoranze e consuetudini*) o nekim blagdanima,⁹⁴ u mesu, vinu, kruhu, drvima i drugom, pa i novcu. To je bio najlakši oblik kmetskog podavanja, uglavnom kao uzdarje za uporabu vrtova ili podvornica: ono je, dakle, bilo lakše, ali ipak obvezatno podavanje. Stoga ćemo reći nešto više o njegovu utjerivanju na zadarskom području.

U XV. i XVI. st. su seljaci (kmetovi) mletačkog dijela Dalmacije darivali vlasnike zemlje "honoracijama" u mesu, kruhu, vinu, drvima i drugom.⁹⁵ Kmetovi zadarskog kraja su vlastelinima za Božić i Uskrs davali: 30 kokoši ili dvije kvarte žita, jednu kokoš i svinjsku lopaticu ili jednog škopca i jaje ili 12 tovara drva, ali ponekad i manju svotu novca.⁹⁶ Ta se obveza održala i kasnije. Tako se zna da je krajem XVI. st. svaki seljak ili kolon (*Villan ovvero Colono*) sela Vira svom

⁹¹ Ferdo Š i š i ć, Neke stranice iz novije naše historije, Kolo, V, Zagreb 1909, 205-206.

⁹² Massimo P e t r o c c h i, *Il tramonto della Repubblica di Venezia e l'assolutissimo illuminato*, Mleci 1950, 208, bilj. 17.

⁹³ *Nuovo Giornale d'Italia*, II, Mleci 1790, 238-240.

⁹⁴ U vrelima se to naziva različito, a najčešće "Honoranzie o regalie" i "Onoranze e consuetudini".

⁹⁵ M. Šunjić, 266; I. Grgić, Pabirci...str. 126.

⁹⁶ T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću*, 175, 182-183; *Zadar pod mletačkom upravom*, 113-114, 252.

gospodaru bio dužan o blagdanu sv. Mihovila 3 kokoši, jednog pijevca, a za blagdan sv. Jurja jednog janjca.⁹⁷ Sredinom XVII. st. su kmetovi na zadarskim otocima bili dužni gospodaru za Uskrs ili neki drugi blagdan kokoš i jaja, odnosno jedno barilo vina.⁹⁸

Početak XVIII. st. bilježimo jedan poseban slučaj. Naime, tada su kmetovi sela Dragova na Dugom otoku svom feudalnom gospodaru (zadarskoj obitelji Fondra-Ferra) bili dužni, poslije podjele uroda zemlje, šest "rusica" grožđa; oni koji su držali svinje bili su dužni godišnje jednu pečenicu, a za blagdan Badnjaka određenu količinu drva za loženje (*il zoccho*). Svi zajedno su gospodaru bili dužni davati dva kozlića godišnje. "Sozzali", privremeni koloni znali su davati gospodaru dvije kokoši ili 32 gazete. K tomu, svaki kmet bio je dužan svom gospodaru godišnje dovoziti u grad gajetu drva, a svi zajedno jednu galiju drva odlične kakvoće.⁹⁹ Taj običaj se održao sve do kraja tog stoljeća.¹⁰⁰

Sideći kmetovi zadarskog plemstva na otoku Ugljanu bili su dužni gospodarima "čast" - veliku mjeru drva (*zoccho*) o Božiću.¹⁰¹ Kmetovi i težaci Ražanca su 1756. god. trebali svojim zadarskim gospodarima podavati "dar" u obliku jedne kokoši za neki blagdan,¹⁰² dok su oni okolice Šibenika podavali jednu košaru grožđa,¹⁰³ dakako u doba njegove berbe. Spomenut ćemo i to da su prema statutarnim odredbama i običaju neki koloni svake godine u određene dane davali svojim gospodarima "uobičajene počasti" (*solita onoranza*) na račun zemljarine, tlu na kojem je sagrađena kuća u kojoj su obitavali.¹⁰⁴ Tu se dakle radilo o sidećim kmetovima, koji su jedino podliježali takvom podavanju.¹⁰⁵ Zasigurno su sideći kmetovi i ostalog dijela mletačke Dalmacije podavali svojim gospodarima slične darove.

⁹⁷ HAZd, Spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, svež. II, poz. 3.

⁹⁸ HAZd, Spisi zadarskog bilježnika G.M. Benvenuti, b. I, sv. 5, l. 4; SZK M. Vizzamana, knj. jed. l. 59.

⁹⁹ HAZd, Ostavština don Ante Vidučića, svež. IX.

¹⁰⁰ C. Pellegrini-Danieli, 29-30.

¹⁰¹ HAZd, SZK Bernarda Soderini (1738-1740), knj. I, l. 9; Girolama Soranzo (1786-1788), knj. I, l. 306-307.

¹⁰² HAZd, SGP F. Grimani (1754-1756), knj. VI, l. 106-107.

¹⁰³ C. Pellegrini-Danieli, 77.

¹⁰⁴ HAZd, SZK A. Marina (1730-1732), knj. I, l. 81.

¹⁰⁵ I. Grgić, Buntovni pokret ... str. 561.

VIII.

Poznato je da se crkvena desetina davala biskupima, kaptolima i drugim crkvenim ustanovama.¹⁰⁶ Ali nitko ne pojašnjava tu činjenicu: tko je i zašto dužan podavati taj namet, te od kojih proizvoda? Zasad je doista teško dati odgovor na ijedno od tih pitanja. Zna se, dakle, jedino da su neki obrađivači zemalja "crne ruke" na račun korištenja zemlje davati desetinu od njena uroda, dakako, isključivo na području stare stečevine. Poslije se to proširilo i na Makarsko primorje.

Zadarska je biskupija u XVI. st. pobirala desetinu u 35 sela okolice sve dotle dok jedan dio njih nije potpao pod Turke, što je onda uvelike smanjilo njene prihode. Štoviše, prijeteća opasnost je učinila to da je taj namet bude smanjen na 1/15, izuzev plodonosnih stabala koja nisu podlijegala nikakvom nametu. Tada je na račun tog nameta zadarska crkva (bez župnikâ) godišnje ubirala oko 28.000 dalmatin. lira (=583 dukata).¹⁰⁷ Kako je to bivalo u praksi pokazuje primjer zadarske nadbiskupije: sredinom XVII. st. je ona dobivala 1/10 od janjaca i kozlića napasanih na Kornatima.¹⁰⁸ Početkom XVIII. st. sukošanski kmetovi Nadbiskupije bili su joj dužni podavati desetinu od vina.¹⁰⁹ To je svakako bilo onkraj uobičajenih kolonatskih ugovora, jer su oni bili daleko nepovoljniji po obrađivače crkvenih zemalja.

Prema nekim naznakama u XVIII. st. je taj namet snižen na jednu petnaestinu,¹¹⁰ a bilo je i slučajeva uskraćivanja tog podavanja, kako je to bilo u makarskoj biskupiji početkom toga stoljeća; da bi obrađivači bili prisiljeni na izvršavanje svojih obveza u tom smislu, morao je intervenirati gen. providur Riva.¹¹¹

Dakle, nisu sasvim jasni odnosi između crkvenih ustanova i onih koji su bili dužni podavati rečenu desetinu, te ostaje to otvorenim problemom koji iziskuje dužu i podrobniju analizu raspoloživih izvora, ali i potragu za novima u inozemstvu; nama to u ovom trenutku nije dostupno.

¹⁰⁶ Scintille, Zadar, 1890, br. 19. U izvorima XVIII st. ta se obveza naziva "decima del Clero" (HAZd, Štampe, svež. I, br. 124)

¹⁰⁷ Arhiv Zadraskog kaptola, Liber privilegiorum venerandi Capituli ... str. 467-468.

¹⁰⁸ HAZd, SGP Lorenza Dolfina (1652-1654), knj. jed. 1. 252-253.

¹⁰⁹ HAZd, SZK Alessandra Bona (1705-1708), knj. I, 1. 239-240.

¹¹⁰ Arhiv SANU u Beogradu, Zaoštavtina Jovana Tomića, XXII/c-3; HAZd, Miscellanea, svež. 170, poz. 16. Tek su austrijske vlasti dokinule taj namet i nadomjestile ga stanovitom svotom novca iz pokrajinske blagajne.

¹¹¹ HAZd, SGP Giustina da Riva (1705-1708), knj. II, 1. 156.

IX.

Znane su opće odredbe o naplaćivanju travarine na području Dalmatinske zagore, ali javnosti nisu poznate neke pojedinosti u svezi s tim. Naime, gen. providur Dalmacije i Boke kotorske Alessandro Molin je 24. stud. 1691. god., naravno u skladu s naputcima iz Mletaka, terminacijom odredio da svi pašnjaci na novoj i najnovijoj stečevini budu na zajedničku dobrobit tamošnjeg pučanstva: svatko je mogao i smio slobodno napasati svoju stoku, bez obzira na njenu vrst i brojnost. To isto je ponovio, šest godina potom, gen. providur Stefano Capello.¹¹² Unatoč tomu ubrzo je došlo do nereda u svezi s pravom ispaše na tim prostorima, što je iziskivalo odlučnu intervenciju vlasti.

Pohlepa mletačke vlasti za novcem uskoro je porekla te odredbe, tako sklone siromašnu pučanstvu Zagore. Na poticaj središnjice je gen. providur Marc'Antonio Diedo 16. kol. 1721. god. sačinio nacrt terminacije glede uvođenja nameta travarine na tom dijelu Mletačke Dalmacije. Prema uzoru na Osmanlije on je prvobitno predvidio namet od dva šolda na sto ovaca, deset šoldi po glavi goveda i dvadeset šoldi po jednom konju.¹¹³ No, to nije bilo prihvaćeno nego je uveden namet od 4 šolda na glavu sitne, a 10 šoldi po glavi krupne stoke. Unatoč toj činjenici u proglašenju spomenutog gen. providura Diedo od 28. ožujka 1722. god. pašnjaci su označeni kao objekt zajedničke uporabe svih mletačkih podanika; slično je ponovljeno dvije godine zatim,¹¹⁴ ali je to bilo u suprotnosti s onim što se u naravi primjenjivalo.

U početku se ovaj namet pučanstvu Zagore činio neobičnim i neprihvatljivim, ali se ono, kako ističe jedan predstavnik mletačke vlasti u pokrajini, na njega brzo moralo priviknuti.¹¹⁵ Pod onim "čudnim" dotični podrazumijeva pobunu koja je uslijedila u vremenu od 1722-1724. god., izazvanu upravo tim prevelikim nametom. Dakako, ona je ostala na snazi sve do propasti Republike. Pokrajinska je blagajna s tog naslova u razdoblju od 1748. do 1768. godišnje

¹¹² HAZd, Spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, svež. II, poz. 1.

¹¹³ HAZd, Ostavština Šime Ljubića, VI/4, br. 49.

¹¹⁴ HAZd, Spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, svež. II, poz. 2.

¹¹⁵ Scintille, 1890, br. 19.

prosječno dobivala 4.208, a od 1778. do 1786. god. pak 4.312 dukata,¹¹⁶ to je bio mali prihod državi, ali zato doista veliko opterećenje za siromašne Zagorce.

X.

Takvi agrarno-posjedovni odnosi bili su razlogom stalnog antagonizma između klase zemljoposjednika i obrađivača. Još u XV. st. su potonji iskazivali nezadovoljstvo postupcima svoje vlastele i poradi toga se žalili vlastima, tražeći da ih se zaštiti od njihove samovolje.¹¹⁷ To je nastavljeno i tijekom sljedećeg stoljeća,¹¹⁸ ali je sve bilo rješavano sudskim sporovima. Orađivači su svoj otpor iskazivali najviše uskraćivanjem dohodaka, ali i njihovom djelomičnom utajom, posebno maslina.¹¹⁹ Ta suprotnost je na javu izbila najdrastičnije sredinom XVIII stoljeća, dakle pobunom, o čemu su pisali već navedeni autori. Spomenut ćemo pak da su se koloni zadarske obitelji Fanfogna na otoku Ižu 1743. god. pobunili protiv davanja dohotka.¹²⁰ Isto tako su poradi neispunjavanja podavanja dominikala 1751. god. neki ovdašnji plemići vlastima optuživali svoje kmetove.¹²¹ Ti su slučajevi bili brojni i učestali, ali su rješavani, kao prije i poslije, sudskim sporovima, koje je ponekad arbitrirala sama središnjica.

XI.

Dakle, agrarni odnosi u Mletačkoj Dalmaciji bili su raznovrsni i promjenljivi, budući da je ovdje mletačka vlast bila doista dugotrajna. U početku Mlečani nisu dirali u zatečene agrarne odnose, a oni su se s vremenom u stanovitoj mjeri mijenjali odnosno uspostavljali. Tomu je najvećim razlogom bilo povećanje

¹¹⁶ M. Berengo, 502-503, bilj. 3.

¹¹⁷ M. Šunjić, 264-265.

¹¹⁸ V. Pappafava, 22.

¹¹⁹ HAZd, SGP Zorzi Morozinija (1671-1673), knj. III, 1. 310.

¹²⁰ HAZd, SGP Girolama Querini (1741-1744), knj. V, 1. 366.

¹²¹ HAZd, SZK E.M. Veniera (1750-1752), knj. jed. 1. 382, 384; Archivio di Stato u Mlecima, Senato-Provveditori da terra e da mar, filca 660, izv. gen. prov. A. Marina od 18. II 1793.

mletačkog posjeda u ovim krajevima, što se u prvom redu odnosi na Grimanijev zakon i travarinu. Takvi agrarno-posjedovni odnosi rezultirali su stalnim prisustvom antagonizma između klase posjednika i obrađivača zemalja. Rezultati ovog priloga, dopuna dosadašnjem poznavanju problema, korisno će poslužiti piscima sinteze povijesti Dalmacije u doba mletačke uprave.

Šime Peričić: A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING AGRARIAN
RELATIONS IN VENICE-CONTROLLED DALMATIA

S u m m a r y

The problem of agrarian relations in Venice-controlled Dalmatia has not been consequently analyzed. Earlier, more has been written on these relations in the pre-Venetian period, and it was only recently that those from the period of the Venetian rule over Dalmatia all the way down to the Neretva river were taken into consideration. In order to get a clearer picture the author brings about a series of information referring to the change in agrarian relations in the area of the so called old and new legacies. It was the fact of Venice-controlled lands in these parts changing which conditioned the diversity of agrarian relations there. Apart from basic agrarian-ownership relations the author placed emphasis on the problem of honoraria and tithe, which were very little spoken of in the historical science until now. Also, the author evaluates the Grimani Law and offers some curiosities in connection with the implementation of the "travarina" (grass-tax). In the end of the paper the author concludes that it was such agrarian-ownership relations that made the antagonism between land-owners and land-cultivators constantly present. This paper is aimed to be a contribution to present understanding of this problem and will surely be of help to the writers of the Dalmatian history in the times of Venetian rule.

